

12. Маєвська А.А. Проект Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства: злочини проти людяності // Проблеми законності. – Вип. 56: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я.Таций. – Харків, 2002. – С. 183–188.

13. International Law Commission Report, 1996 Chapter II. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind. Introduction.

УДК 343.234

В.Ю. Рунюв

ПРИМУС ЯК СПОСІБ ПІДБУРЮВАННЯ І ОБСТАВИНА, ЩО ПОМ'ЯКШУЄ ПОКАРАННЯ

В статті досліджується кримінально-правове значення примусу в Загальній частині Кримінального кодексу України як способу підбурювання, а також діяння, вчинене внаслідок примусу як обставини, що пом'якшує покарання. Проведене дослідження дозволило запропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства в частині виключення поняття "погроза" із способів підбурювання та із такої обставини, що пом'якшує покарання як вчинення злочину під впливом погрози, примусу. Аналіз статей Загальної частини КК України дозволив визначити примус як міжінституційне поняття, оскільки воно використовується у регулюванні трьох інститутів – обставини, що виключають злочинність діяння, співучасті у злочині та призначення покарання.

Ключові слова: *примус, погроза, підбурювання, покарання, індивідуалізація покарання, обставини, що пом'якшують покарання.*

В статье исследуется уголовно-правовое значение принуждения в Общей части Уголовного кодекса Украины как способа подстрекательства, а также деяния под влиянием принуждения как смягчающего обстоятельства. Проведенное исследование позволило предложить пути усовершенствования действующего законодательства в части исключения понятия "угроза" из способов подстрекательства и из такого смягчающего обстоятельства как совершение преступления под влиянием угрозы, принуждения. Анализ статей Общей части УК Украины позволил определить принуждения как межинституциональное понятие, поскольку оно используется при регулировании трёх институтов – обстоятельства, исключающие преступность деяния, соучастие в преступлении и назначение наказания.

Ключевые слова: *принуждение, угроза, подстрекательство, наказание, индивидуализация наказания, обстоятельства, которые смягчают наказание*

The article examines the criminal law value of coercion in the General Part of the Criminal Code of Ukraine, as a method of incitement and acts committed as a result of coercion as a circumstance mitigating punishment. The research allowed to suggest ways to improve the current law regarding

the exclusion concept of "threatening" from the methods of incitement and of such circumstances that mitigates punishment as a crime committed under threat, coercion. Analysis of the Universal part of Criminal Code of Ukraine allowed to define coercion as interinstitutional concept as it is used in the regulation of the three institutions - circumstances precluding criminality, complicity in the crime and punishment.

Key words: *compulsion, threat, instigation, punishment, individualization of punishment, circumstances which commute sentence*

Примус має кримінально-правове значення не лише як обставина, що виключає злочинність діяння, оскільки примус також визначений законодавцем як спосіб підбурювання у частині четвертій статті 27 КК України. Вчинення ж злочину під впливом примусу є однією із обставин, які пом'якшують покарання, згідно з пунктом 6 частини першої статті 66 КК України. Відповідно аналіз примусу в межах кожного із кримінально-правових інститутів становить особливий науковий інтерес.

Дослідженням різних аспектів фізичного та психічного примусу займалось ряд вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Ю.В. Абакумова, Р.Ш. Бабанли, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, Є.Г. Веселов, О.Л. Гуртовенко, І.Є. Жданова, В.Ф. Іванов, Т.І. Іванюк, О.О. Кваша, Т.Ю. Кобозева, Л.Л. Кругліков, Н.В. Лісова, О.В. Ус, В.В. Сташис, Р.Д. Шарапов, М.К. Якимчук та інші вчені, однак детального дослідження у комплексі потребує встановлення сутності примусу не лише як обставини, що виключає злочинність діяння, але і як способу підбурювання та особливостей кримінально-правової оцінки вчинення злочину під впливом примусу як обставини, що пом'якшує покарання.

В межах даної статті вважаємо доцільним визначити сутність та кримінально-правове значення примусу в контексті статей 27 та 66 КК України, а також визначити співвідношення примусу в контексті даних норм із фізичним та психічним примусом як обставиною, що виключає злочинність діяння.

Чітке встановлення способів підбурювання має істотне значення, оскільки використання тих чи інших способів значною мірою впливає на ступінь суспільної небезпечності діяння, а, отже, повинно враховуватись при призначенні покарання. Крім того, спосіб, за допомогою якого вдалось схилити особу до вчинення злочину повинен враховуватись і при кримінально-правовій оцінці діяння підбурюваного.

Очевидним є те, що способи підбурювання можуть бути як насильницькими, так і ненасильницькими. Використання того чи іншо-

го способу для схилення не має значення для констатації факту підбурювання, оскільки ч. 4 ст. 27 КК України сформульована таким чином, що визначений у ній перелік способів підбурювання не є вичерпним. Однак це, на нашу думку, не означає, що спосіб підбурювання не має кримінально-правового значення. Так, ми вважаємо, що використання насильницького способу свідчить про підвищену суспільну небезпечність підбурювача та знижену суспільну небезпечність підбурюваного, натомість використання ненасильницького способу призводить до діаметрально протилежного висновку. Таким чином, правильне визначення способів підбурювання має не лише теоретичне, але і практичне значення, оскільки фактор суспільної небезпечності злочину, фактор особи винного повинні враховуватись при призначенні покарання.

Водночас, законодавче визначення насильницьких способів підбурювання повинно узгоджуватись із іншими статтями, які тим чи іншим чином регламентують фізичне та психічне насильство.

В науці кримінального права дискусійним є питання щодо законодавчого закріплення способів підбурювання, однак, на нашу думку, більш важливим є питання щодо розуміння цих способів. На думку Ю.В. Абакумової, примус як спосіб підбурювання передбачає домагання від іншої особи вчинити злочин шляхом заподіяння тілесних ушкоджень або застосування до неї іншого насильства, пошкодження належного їй чи її близьким майна, поширення певної інформації про таку особу тощо. Отже, в даному випадку підбурювач, мовби, переходить від погроз до дій. Щодо способів підбурювання вчена пропонує виділяти такі із них: 1) умовляння, 2) підкуп, 3) погроза, 4) примус та 5) схилення іншим чином [1, с. 142].

Не можемо погодитись із позицією при якій примус протиставляється погрозі. Примус, на думку вченої, передбачає активні дії, спрямовані на заподіяння шкоди здоров'ю або майну особи. Таке розуміння примусу є звуженим тлумаченням та не узгоджується із розумінням кримінально-правового значення примусу в системі кримінального-права, оскільки примус передбачає не лише фізичний, але і психічний вплив на особу.

Можна зробити припущення, що таке розуміння примусу зумовлене буквальною тлумаченням способів підбурювання, використаних законодавцем, а саме - погрози та примусу як способів підбурювання. Використання даних понять як альтернативних способів підбурювання може призвести до безпідставного їх протиставлення та

висновку про те, що підбурювачем може бути використана або погроза, або примус. Таким чином, чинна редакція ч. 4 ст. 27 КК України містить формулювання, яке є не лише некоректним, але й може призводити до помилок та нечіткої кваліфікації діянь особи.

Питання щодо способів підбурювання є предметом наукових дискусій. Дослідники підбурювання намагаються певним чином класифікувати та систематизувати способи підбурювання, однак не у всіх випадках така класифікація може бути визнана обґрунтованою. Так, не можемо погодитись із тим, що закон безпосередньо визначає такі способи підбурювання іншого співучасника до вчинення злочину (ч.4 ст.27 КК України): умовляння, підкуп, погроза, примус та схиляння іншим чином. Схиляння іншим чином, на наш погляд, не може бути оцінено як окремих спосіб, натомість таким формулюванням законодавець дав зрозуміти, що перелік способів підбурювання, деякі із яких названі у законі, не є вичерпним.

3. А. Абакаров, визначаючи поняття підбурювання вказує, що із його визначення необхідно виключити перелік способів підбурювальних дій у зв'язку з великою їх кількістю та різноманіттям. Вчений пропонує визначати підбурювання як умисне схиляння будь-яким способом іншої особи до вчинення або до співучасті у вчиненні конкретного умисного злочину, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу [2, с. 8].

Наведені позиції підтверджують, що питання способів підбурювання до злочину є дискусійним в науці кримінального права. Існують позиції щодо визначення у законі тих чи інших способів підбурювання, залишаючи вказівку на їх невичерпний перелік у законі; інші вчені наголошують на необхідності закріплення у законі вичерпного переліку способів підбурювання; третя позиція полягає у доцільності використання виключно загального формулювання – такого як "схиляння будь-яким способом". Однією із найпоширеніших була позиція щодо недоцільності перерахунку у законі способів підбурювання, яка підтверджувалась такими аргументами як – для підбурювання необхідно лише викликання рішучості в іншої особи на вчинення злочинного діяння, у який би спосіб підбурювач цього не досяг (якщо такий вплив не виключає ставлення у вину).

Крім того, відсутня єдність думок серед вчених, які все ж пропонують закріплювати способи підбурювання із вказівкою на те, що їх перелік вичерпним не є. Як зазначає О.В. Ус, в КК 2001 р. законодавче формулювання поняття підбурювача, у якому зазначено приблизний

перелік найбільш розповсюджених способів схиляння до вчинення злочину, серед яких: умовляння, підкуп, погроза, примус та інші способи, є досить дискусійним [3, с. 40].

В науці ж існують інші пропозиції. Г.П. Жаровська обґрунтовує необхідність передбачити у законі такі способи: погроза, фізичний чи психічний примус, вимога у вигляді наказу, доручення, умовляння, підкуп, прохання, обіцянка вигоди [4, с. 14].

На нашу думку, визначення таких способів та у такій послідовності слід визнати безсистемним. Так, незрозуміло чому як спосіб виокремлено психічне насильство – погрозу, але не виокремлено фізичне насильство, яке, очевидно, на думку Г.П. Жаровської, охоплюється поняттям фізичного примусу.

Досить обґрунтованими слід визнати пропозиції щодо поділу способів на підґрунті правил формальної логіки на видові й підвидові. Видовими, в свою чергу, є переконання і примус, які поділяються на підвидові. Слід погодитись, що розподіл на такі два різновиди може мати місце, оскільки дійсно, двома основними різновидами впливу на волю особи є метод переконання та метод примусу [5, с. 132].

На нашу думку, сприйняття позиції щодо концептуального розподілу способів підбурювання дозволить законодавчо визначити лише найбільш характерні відмінності способів впливу та унеможливить непотрібну конкретизацію способів, яка у певних випадках можуть суперечити один одному. Таким чином, узагальнені формулювання дозволять як уникнути дискусій щодо доцільності встановлення того чи іншого конкретного способу та сприятимуть вдосконаленню правозастосуванню.

Так, на особливості законодавчого виокремлення таких способів підбурювання як примус та погроза звернула увагу О.В. Ус. Вчена, на підставі аналізу сутності психічного примусу підсумовує, що психічний примус, як вплив на свідомість та волю особи, охоплює собою погрозу будь-якого характеру, що дозволило О.В. Ус дійти висновку про те, що закріплення погрози і примусу як способів підбурювання з термінологічної точки зору є даниною законодавчій традиції, оскільки в п. 3 ч. 1 ст. 40 КК 1960 р. погроза і примус визнавались обставинами, що пом'якшують відповідальність в контексті підбурювання, вони співвідносяться як родові (примус), так і видові (погроза) способи, що є не зовсім правильним з погляду законодавчої техніки. [4, с. 43].

Натомість, О.В. Ус вважає, що усю сукупність способів підбурювання доцільно поділити на дві групи – примус і переконання та закріпити їх у дефініції поняття "підбурювач" [4, с. 44].

Вважаємо за доцільне погодитись із вказаними аргументами щодо некоректності визначення у законі погрози як способу підбурювання поряд із примусом як способом підбурювання. Використане законодавцем поняття примус слід розуміти як вимогу, яка може бути поєднана із фізичним впливом або вимогу, поєднану із психічним впливом – погрозою. Погроза, в свою чергу, визначається в науці кримінального права як різновид психічного насильства, яке полягає у залякуванні особи застосуванням до неї чи близьких їй осіб фізичного насильства або заподіянням матеріальної шкоди, якщо були реальні підстави побоюватись здійснення (реалізації) цієї погрози [6, с. 5]. Таким чином, з точки зору розуміння сутності понять "погроза" та "примус" можна погодитись із висновком про те, що поняття "погроза" є зайвим при законодавчому визначенні способів підбурювання поряд із примусом.

Окрім проаналізованого вище, слід звернути увагу, що в Загальній частині Кримінального кодексу України законодавець використовує поняття погроза та примус при визначенні переліку обставин, що пом'якшують покарання.

Кримінальний кодекс України, регулюючи питання покарання особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, зобов'язує суд не лише визначити вид та розмір покарання відповідно до санкції статті, яка встановлює відповідальність за злочин, вчинений особою, але і врахувати наявність/відсутність обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Т.І. Іванюк пропонує визначати обставини, що пом'якшують покарання, як найбільш значимі обставини конкретної справи, встановлені законом або визнані такими судом, які виходять за межі складу злочину, характеризують злочинне діяння та (або) особу винного, свідчать про зниження їх суспільної небезпечності або беруться до уваги в силу принципу гуманізму, які підлягають врахуванню при обранні міри покарання особі, визнаній винній у вчиненні злочину, в кожній конкретній справі, що веде до призначення покарання більш м'якого, ніж за аналогічне діяння за відсутності інших обставин [7, с. 116].

Виходячи із вказаного визначення очевидним є те, що кожна із закріплених у законі або визнана судом обставина повинна впливати або на суспільну небезпечність дій особи, або ж певним чином характеризувати особу винного, або ж братися до уваги в силу принципу гуманізму.

Відтак, слід погодитись із тим, що в законодавчий перелік не повинні входити обставини, похідні від інших, вже відображених в за-

коні пом'якшуючих обставин, тобто ті, які виступають різновидом певної обставини, конкретизують її [8, с. 85]. Недотримання вказаного правила може призвести до подвійного врахування однієї і тієї ж обставини, спочатку як частини загального поняття, а потім як самого загального поняття.

Чинним КК України, обставини, які пом'якшують покарання, встановлені у статті 66 КК. Слід звернути увагу та проаналізувати особливості структурної побудови статті 66 КК України. Так, частина 1 аналізованої статті складається із 9 пунктів, в яких закріплено обставини, що пом'якшують покарання, перелік яких, виходячи зі змісту ч. 2 ст. 66 КК України, вичерпним не є.

В науці кримінального права досить поширеними є пропозиції щодо класифікації (групування) аналізованих обставин за певними критеріями. Так, у працях О.О. Дудорова, С.М. Міщенко пропонується класифікувати обставини, що пом'якшують покарання за змістом на такі, що характеризують: а) злочин як явище об'єктивної дійсності (наприклад, тяжкі наслідки, завдані злочином, вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності, загально небезпечним способом або з використанням умов надзвичайних подій); б) особу винного (з'явлення із зізнанням, вчинення злочину неповнолітнім або вагітною жінкою); в) злочин та особу винного одночасно (зокрема, вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин, вчинення злочину з особливою жорстокістю, групою осіб за попередньою змовою чи особою, яка перебуває у стані сп'яніння) [9, с. 205; 10, с. 79].

Вважаємо за доцільне сприйняти таку класифікацію як обґрунтовану та визначити місце примусу у запропонованих підгрупах. Як бачимо, вчені, які пропонують вказану класифікацію, не помістили аналізовану обставину – вчинення злочину під впливом погрози, примусу, до жодного із виокремлених різновидів обставин.

Вчинення злочину під впливом погрози та примусу не можна визнати обставиною, яка характеризує злочин як явище об'єктивної дійсності, оскільки за своїми об'єктивними ознаками злочин, який вчиняється внаслідок примусу жодним чином не відрізняється від злочину, який є проявом вільної волі та свідомості особи, яка його вчиняє.

Також не можна стверджувати, що аналізована обставина цілком характеризує особу винного, у порівнянні із такими обставинами як вчинення злочину неповнолітнім або вагітною жінкою або з'явлення із зізнанням, адже вона не передбачає особливих вікових, статевих, ме-

дичних, фізіологічних (стан сп'яніння) ознак. На нашу думку, в контексті ознак складу злочину слід зазначити, що аналізована обставина характеризує суб'єктивну сторону як внутрішню сторону злочину, яка включає ті психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Саме особлива характеристика волі особи відрізняє вчинення злочину під впливом погрози та примусу від інших обставин, що пом'якшують покарання.

Таким чином, вважаємо за доцільне доповнити наведену теоретичну класифікацію обставин, що пом'якшують покарання, таким різновидом як "обставини, що характеризують суб'єктивну сторону злочину". Саме до такого різновиду слід віднести таку обставину як вчинення злочину під впливом погрози та примусу.

Аналіз статті 66 КК України дозволяє дійти висновку про те, що з поміж дев'яти пунктів статті, деякі із них є простими – в яких передбачено один фактор, який підлягає врахуванню судом – наприклад п. 4 – вчинення злочину жінкою в стані вагітності, а деякі з пунктів є складними та включають в себе декілька факторів, наприклад п. 1 – з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину, п. 6 – вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність. Відсутність очевидних підстав для виокремлення або, навпаки, групування факторів викликає питання щодо правових наслідків такого групування. Іншими словами, чи є перелічені фактори обставиною, яка пом'якшує покарання лише у сукупності, чи кожен із таких факторів є окремою обставиною, яка пом'якшує покарання.

Законодавець не роз'яснює чи повинен суд за наявності таких факторів як з'явлення із зізнанням та активне сприяння розкриттю злочину в сукупності, розцінювати їх як дві обставини, що пом'якшують покарання, чи як одну.

В науці кримінального права обґрунтовується та підтримується вченими позиція про те, що кожна із обставин, передбачених п. 1 ч. 1 ст. 66 КК України "з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину" має самостійне кримінально-правове значення і навіть, якщо вони поєднуються у справі, слід визнавати наявність не однієї, а трьох обставин, які пом'якшують покарання, що значно впливає на ступінь пом'якшення призначеного покарання. Тому вказані обставини в ч. 1 ст. 66 КК України Т. І. Іванюк пропонує викласти в різних пунктах [11, с. 9].

Водночас, в науці відсутні позиції щодо розуміння у цьому ж контексті факторів, висвітлених у п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України. На нашу

думку, очевидним є те, що одне лише об'єднання таких факторів у нормі не свідчить про те, що лише їх сукупність дозволяє констатувати обставину, яка пом'якшує покарання. Чинна редакція статті, на нашу думку, де-юре дозволяє суду кожну із перелічених у п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України обставин визнати окремою обставиною, яка пом'якшує покарання.

Однак, оцінюючи юридичну природу аналізованих факторів та їх правові наслідки ми вважаємо, що цілком правильним буде оцінка наявності сукупності таких факторів як вчинення злочину під впливом погрози та вчинення злочину через матеріальну, службову чи іншу залежність як двох самостійних обставин. Аналогічно слід оцінювати випадки сукупності таких факторів як вчинення злочину під впливом примусу та вчинення злочину через матеріальну, службову чи іншу залежність як двох самостійних обставин.

Водночас, ми вважаємо помилковим поширення такого правила на випадки сукупності таких обставин як вчинення злочину під впливом погрози та вчинення злочину під впливом примусу. Вказані випадки, на нашу думку, повинні бути об'єднані одним поняттям примус, який повністю охоплює як фізичний вплив на особу, так і психічний вплив, одним із способів якого може бути визнана погроза.

Правозастосувач цілком законно і обґрунтовано може оцінити ситуацію "вчинення особою злочину під впливом погрози, поєднаної із вимогою вчинити злочин" як таку, що містить у собі дві обставини, що пом'якшують покарання: а) вчинення злочину під впливом погрози; б) вчинення злочину під впливом примусу. Тобто одна і та ж дія одержує неприпустиму подвійну кримінально-правову оцінку у зв'язку із одночасним використанням двох понять, одне із яких (примус) повністю охоплює інше (погрозу).

Таким чином, для вирішення проаналізованої нами проблеми вважаємо за доцільне виключити поняття "погроза" із п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України, оскільки вчинення злочину під впливом погрози охоплюється поняттям примусу. У такому випадку вчинення злочину під впливом як фізичного, так і психічного насильства (зокрема, погрози) охоплюватиметься такої обставиною, що пом'якшує покарання як вчинення злочину під впливом примусу.

Аналіз кримінально-правового значення примусу як способу підбурювання та як обставини, що пом'якшує покарання, дозволив дійти висновку про необхідність використання єдиних підходів до регулювання примусу в Загальній частині Кримінального кодексу України, виходячи з єдиного розуміння аналізованого поняття.

В межах даної статті встановлено взаємозв'язок норм Загальної частини КК України, що регулюють кримінально-правові наслідки для особи, яка вчинила злочин в результаті фізичного або психічного впливу. Закон про кримінальну відповідальність побудований таким чином, що діяння особи, яка вчинила злочин за наявності фізичного або психічного впливу у будь-якому випадку оцінюється як таке, що вчинене за обставини, що виключає злочинність діяння або за обставини, що пом'якшує покарання. Таким чином, аналіз статей Загальної частини КК України дозволив визначити примус як міжінституційне поняття, оскільки воно використовується у регулюванні трьох інститутів – обставини, що виключають злочинність діяння, співучасті у злочині та призначення покарання.

Дослідження конкретних обставин, які пом'якшують покарання та закріплених у законі способів підбурювання до вчинення злочину дозволило запропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства в частині виключення поняття "погроза" із способів підбурювання та із такої обставини, що пом'якшує покарання, як вчинення злочину під впливом погрози, примусу, оскільки поняття примус охоплює такий психічний вплив однієї особи на іншу як вплив із використанням погрози. Таким чином, зроблено висновок, що використання поняття "погроза" в аналізованих нормах (статті 27 та 66 КК України) є надлишковим.

Більше того, в контексті статті 66 КК України слід зазначити, що її сучасна редакція із використанням понять "погроза" та "примус" може призвести до безпідставного визнання наявності двох обставин, які пом'якшують покарання, в той час, коли за своєю суттю, вони охоплюються єдиним поняттям – примус.

Використана література:

1. Абакумова Ю.В. Кримінально-правова оцінка способів підбурювання до злочину // Вісник Запорізького національного університету. – № 1, 2010. – С. 139 - 144.
2. Абакаров З.А. Ответственность за подстрекательство к совершению преступления по российскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / З.А. Абакаров. – Саратов, 2006. – 26 с.
3. Ус О. В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину : [монографія] / Ус О. В. – Харків : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2007. – 264 с.
4. Жаровська Г.П. Співучасть у злочині за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 "кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" – Київ, 2004. – 19 с.

5. Козлов А.П. Соучастие: традиции и реальность. – СПб.: Юрид. Центр Пресс, 2001. – 362 с.

6. Бабанли Р.Ш. Погроза вбивством: значення та місце в системі кримінального права України: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" – Київ, 2010. – 193 с.

7. Іванюк Т.І. Обставини, що пом'якшують покарання: характерні ознаки // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2(6). – С. 115 – 120/.

8. Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве (Вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 164 с.

9. Дудоров О.О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення // Вісник Запорізького національного університету. – № 1. – 2010. – С. 204-211.

10. Міщенко С.М. Індивідуалізація покарання з урахуванням обставин, що пом'якшують покарання // Митна справа № 3 (81), 2012, частина 2, книга 2. – С. 77 – 84.

11. Іванюк Т.І. Обставини, які пом'якшують покарання за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 "кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" – Київ, 2006. – 18 с.